

proučevanja. Njegove sončne in senčne strani, njegovi dvigi in padci, umetniški preskoki in plitvinske narejenosti, to, kar je bilo napisano iz časa za čas, porojeno iz trpljenja ali narejeno iz »fabulističnega veselja«, vse to, kar v pestri prepletenosti nižjih in višjih kvalitetnih plasti teče skozi vse Bevkovo delo, tvori premalo osvetljen prispevek v našo duhovno kulturo: prispevek osebnosti, pokrajine in generacije, prispevek, ki je v vsaki izmed teh lastnosti enako zanimiv.

Božidar Borko

IVAN POTRČ, ZLOČIN

Potrčeva kronika Zločin popisuje aretacijo, zasliševanje, mučenje in smrt dveh revolucionarjev pred vojno.*

Pisatelj Ivan Potrč je na začetek te kronike o zločinu nad dvema revolucionarjema postavil kar dva motta, in sicer stavek iz razgovora Romain Rollanda z Jaurèsom in pa znane Župančičeve verze z nagrobnika narodnih herojev v Ljubljani. Temu je dodal še opombo na začetku kronike, kjer je bralcu razložil namen svojega dela s sledečimi besedami: »Ta kronistični popis zadnje poti dveh revolucionarjev hoče biti zgolj verna podoba in pričevanje — ali težko je biti pravičen do živih, še težje do mrtvih — naše zmotno dleto upodablja njihova obličja.« In končno je treba še omeniti, da je prvi odstavek kronike docela programatičnega značaja, saj pripoveduje o tem, da najbolj boli in peče zgubljena vera v človeka in da »kdor za druge živi, lahko nase in na samoto pozabi; ne prestane pa boleti nesreča bližnjega — nesreča zato, ker si izgubil vero vanj, ker se je zase zbal. Neznansko moraš prestati, da to preboliš«.

Po vsem, kar smo doslej omenili, vidimo, da je pisatelj svoje delo opremil s precej pomenljivimi uvodnimi citati in mislimi. Za droben spis, kakršen je kronika Zločin, se zdi takšno uvajanje v tekst kar malce nenavadno in njegovega pravega namena ni mogoče prezreti. Gre namreč za poizkus, opravičiti revolucionarni patos, ki je Potrčeva kronika z njim v precejšnji meri nasičena in ki je živo nasprotje čistega umetniškega fabuliranja in ustvarjanja. In v resnici, ko bralec prebere Potrčevo kroniko, lahko spozna, da je bilo pisateljevo vodilo sledeče: ustvariti podobo revolucionarne vzvišenosti, požrtvovalnosti in junaštva. Vodilo tedaj, ki je samo po sebi dobro in smotrno, zlasti še, če je ostvarjeno s tankim umetniškim posluhom. To vodilo je bilo kajpak izraz pisateljeve želje, da poseže v dneve stare jugoslovanske države in da na osnovi gradiva, ki mu je bilo že na razpolago in ki ga je šele sam odkril, poda literarno podobo enega izmed najbolj tragičnih dogodkov iz zgodovine revolucionarnih bojov v stari Jugoslaviji. In vendar — kljub temu in takemu dobremu namenu — novo delo Ivana Potrča bralcu ne zadovolji, kajti ostalo je v umetniškem in vsebinskem pogledu nedokončano. Ostalo je le torzo, čeprav je namerno potisnjeno v skromne okvire kronike. Snov, predvsem pa umetniški in idejni odnos do te snovi sta zmagala pisateljevo tvorno sposobnost in pripravljenost. V primeri z romanom Na kmetih je kronika Zločin izraz manjše pisateljske in umetniške zmogljivosti in moči.

* Ljubljana 1955. Redna knjiga Prešernove družbe za leto 1956. Strani 106. Oprema arh. Milan Arnež. Natisnila in vezala Tiskarna Ljudske pravice v 81.000 izvodih.

Pisatelj si je nedvomno izbral zelo težavno in komplicirano snov. Ta mu je nudila le dve možnosti za realizacijo: ali zgodovinsko kronistični in verni opis usode dveh revolucionarjev ali pa ustvaritev povsem nove fabule, ki bi se samo v glavnih obrisih in motivih naslanjala na resnične dogodke. Obe možnosti realizacije pa sta pomenili za Ivana Potrča tem težavnejšo nalogo, ker se je v svoji kroniki odločil opisati svet in ljudi, ki so njegovemu pisateljskemu peresu precej oddaljeni, morda bi smeli celo reči, manj znani in tudi precej tuji. To kajpak ni več svet Kreflov, Južeka Hedla in ne svet vinskih gorice, kočarjev in viničarjev. S tem svetom je namreč pisatelj živel in živi in ta svet mu ponuja obilico snovi, ki so mu kot njegovemu literarnemu glasniku in oblikovalcu blizke in razumljive. V kroniki Zločin pa se je oddaljil od tega svojega sveta in se lotil ambienta, ki je sam na sebi tuj njegovi pisateljski naravi. Stopil je v svet zaporov, policijskega terorja, v svet boja revolucionarjev in policije, ki ga je pisatelj kot človek sicer lahko sodoživljal, ki pa, če sodimo po vsem njegovem dosedanjem delu, zlasti pa po njegovih najbolj uspešnih stvaritvah, ne spada v okvir njegovega pisateljskega in umetniškega izkustva. Razumljivo je tedaj, zakaj ga je zgodovinska in dokumentarična podloga motiva in snovi prej motila, kakor pa mu koristila, saj ni dovolila njegovi fantaziji pravega razmaha. Nasprotno, spravljala ga je v stalno neumetniško odvisnost od zgodovinsko resničnega razvoja dogodkov. Ob tem pa ga je morda ovirala tudi bojazen, da bi se močno oddaljil od resnice in resničnosti, če bi dovolil svoji fantaziji svoboden in neoviran razmah. V tej bojazni je mogoče čuti pisateljevo nesigurnost oziroma dokaz, da je svojo zgodbo občutil in doumel kot pisateljski in človeški dolg do revolucije in njene zgodovine, ne pa kot umetniško in človeško izpoved, ki je vedno globlja in resničnejša, čeprav se izogiba mehanike dejstev in podatkov.

V kroniki Zločin se prepletata obe možnosti realizacije. Ta dvojnost nas opozarja, da je Potrč hotel ostati zvest prav tako zgodovinskim dogodkom in resnici, kakor se je istočasno trudil, da bi iz zgodovinskega dogajanja in podatkov ustvaril kolikor toliko nov, fabulativno zaokrožen svet. Omahovanje med kronističnim opisom in poizkusom svobodnega fantaziranja je mogoče opaziti v kroniki Zločin, če si jo ogledamo kot celoto, ali če pretehtamo posamezne prizore, iz katerih je sestavljena. Ob tem še to, da je prvi del kronike tako po organizaciji snovi kakor po tehniki pripovedi močno drugačen od drugega dela. V prvem delu, ki opisuje aretacijo, zasliševanje, mučenje in odhod iz Zagreba, pisatelj ne pripoveduje dogodkov tako, kot so se zaporedoma dogajali, marveč v spremenjenem vrstnem redu, kar seveda daje pripovedi mikavnost, napetost in modernost. V drugem delu, ki zajema dogodke od odhoda iz Zagreba do umora na meji, pa jih pripoveduje v kronološkem zaporedju in skoraj povsem suho kronistično.

Vsekakor zanimiva, a za pisateljsko pero kaj težavna naloga je v tem, da je kronika Zločin tako rekoč brez dialoga. To je posledica tega, ker Djurović noče ničesar priznati policiji in se sploh ne mara zaplesti v razgovor z zasliševalci, orožnika pa, ki vodita v smrt oba revolucionarja, ne dovolita razgovora med Djurovićem in Selimovićem zaradi navodil, ki sta jih prejela. Glavni osebi Potrčeve kronike se torej morata gibati v nemih scenah. S tem pa je pisatelju ostalo praktično edino to, da opiše dogajanje, posegajoč in razkrivajoč miselni in čustveni, skratka notranji svet obeh revolucionarjev. To je Ivan Potrč poizkušal, vendar pa je bilo njegovo pero prav pri tem

najokornejše. In s težavo se je gibal in ni opisalo več kakor tista najbolj splošna občutja v obeh jetnikih, ki pa si jih lahko predstavljamo, ne da bi zato morali biti obdarjeni z umetniško intuicijo. A kako občutljivo bi moralo biti pisateljevo pero za tiste male, komaj vidne reakcije obeh jetnikov, za dogodke v njunem notranjem in psihološkem svetu, dovolj jasno opozarja prepad med obema jetnikoma, ki je posledica Selimovićeve trenutne šibkosti, ko je priznal nekatere stvari in s tem naprtil svojemu tovarišu nove in tudi nepotrebne muke. Na koncu, ko se oba jetnika že docela izmučena vlačita po grapah in poteh, pričakujoč smrt, se ta spor izravna in žandarski streli ga ugasnejo za vedno. Te velike poravnave pred smrtjo in v smrti pisateljevo pero ni zabeležilo. Ne bi bilo pravično sicer očitati pisatelju, da ni poizkušal orisati spora in razrešitve tega spora med obema jetnikoma, vendarle pa je njegov poizkus ostal na površini. Podal nam je samo njegove oblike, ne pa tudi njegove dramatične vsebine in intenzitete. Pisatelj je v svoji kroniki ostal le pri povrhnjem opisu dogodkov. In vendarle bi mu prav ti dogodki, če bi mu služili samo kot osnova za fabulo, nudili dovolj gradiva za pomemben umetniški rezultat. Rekel bi, da se je pisatelj v dobršni meri zavedal, kako težke snovi se je lotil, saj mnogi prizori zlasti v prvem delu kronike pričajo o naporu, kako posredovati zgodbi čim večjo umetniško prepričljivost. Toda samo v prvem delu, kajti drugi del kronike je v tem pogledu pravcato nasprotje prvega, saj se zadnja tretjina Zločina predstavlja bralcu kot izdelek že precej utrujenega in nemočnega peresa. Medtem ko je pisatelj v opisu zaporov in mučenja pripoved dvignil na nekaterih mestih iz dokumentarnosti v pravo in čisto leposlovje, pa je v drugem delu skorajda nezainteresirano zabeležil, kako so potekale zadnje ure Djurovičevega in Selimovičevega življenja in trpljenja. Zato lahko strnemo sodbo takole: kronika Zločin zapušča v bralcu vtis nejasnega odnosa pisatelja do snovi in omahovanja med zgodovinsko kronističnim zapiskom in svobodnim fabuliranjem; zapušča vtis nedokončanosti, ker se pisateljevo pero ni uspelo dvigniti nad gradivo, in končno, kar je morda najbolj pglavitno, podoba človeka revolucionarja se v Potrčevi kroniki v glavnem ni mnogo dvignila nad kliše in standardni vzorec revolucionarjev, ki jih poznamo v socialnih povestih.

Potrč nam v svoji kroniki obeh revolucionarjev ni človeško približal. Oba junaka sta upodobljena precej suho, včasih tudi nezanimivo, kajti komaj kdaj se pisateljevo pero pomudi pri obrisu njunega osebnega, intimnega doživljanja. Potrč je opisal samo dogodke, ki so resda mučni in tragični, ni pa v pravi meri in s pravim poslušom opisal človeka, kar sta oba revolucionarja nedvomno bila. Tudi vsi tisti policijski uradniki, zasliševalci, orožniki, ki ju mučijo, so bolj podobni karikaturam kakor pa resničnemu in nevarnemu sovražniku, kar so v resnici bili. Kajti tisto, kako Bedeković je pečenko in pije vino, ne more niti zdaleč pokazati grozote ali tragike ali ostrine boja med njim in Djurovičem, saj je povsem jasno in razumljivo, da gre pri umetniškem ustvarjanju za globino dogajanja, ne pa za njegov zunanji in vizuelni izraz. Mislim, da je Ivan Potrč zgrešil pot, ko se je omejil zgolj na opis zunanjih dogodkov in s tem zastrl resnično človeško podobo obeh revolucionarjev, in to v večji meri Djuroviča, a v manjši Selimoviča. Postal je žrtev zmote, »da je revolucija prvo, človek pa samo njen služabnik« (str. 55). Resnica o tem, zgodovinska, znanstvena in moralna, je seveda povsem drugačna. In če je revolucija res prvo, ali ni potem logično, da je skoraj povsem vseeno, kakšen

je njen »služabnik«? Prej omenjena Potrčeva misel pomeni, da je revolucijo treba izvršiti zgolj zaradi njenih principov, a da človek pri tem skorajda ni važen. Še več, taka misel odrine in potisne človeka iz moralnega in etičnega ambienta revolucije. Zgodovina bojev človeštva zoper nasilje od starega veka do današnjih dni pa nas pouči o docela nasprotnem. Človek je najvažnejši člen vsega zgodovinskega dogajanja. In če kdo, bi moral biti pisatelj tisti, ki se prvi docela zaveda tega dejstva. Ivan Potrč kot umetnik ni o tem razmišljal dovolj, zato je razumljivo, da je v svoji kroniki Zločin opisal večidel zunanje dogajanje in da duhovnih, moralnih in človeških intenzitet tega dogajanja ni opazil niti začutil v tisti meri, kakor bi to moral storiti kot umetnik. S tem pa je kroniki Zločin odvzel tisto, kar bi morala biti njena velika vrednost — umetniško pričevanje o zločinu nad dvema človekoma in revolucionarjema, ki sta žrtvovala svoje življenje zato, da bi bil človek svoboden. Kronika Zločin je preveč zgodovinsko dokumentarna in premalo literarna.

Ko sem razmišljal o tej pomanjkljivosti Potrčeve kronike, sem segel po dveh knjigah, ki sta jih napisala ob koncu prve svetovne vojne in v tridesetih letih dva velika evropska revolucionarja. In sicer po Pismih iz ječe Roze Luxemburg in Antonia Gramscija. Po pravici slovita ti dve knjigi pisem iz ječe kot dvoje pretresljivih dokumentov v ječi prebivajočega svobodoljubnega in demokratičnega evropskega duha, čeprav jih ni napisala roka pisatelja in jih ni izoblikovala pisateljska ambicija. Ta pisma iz ječe odlikuje ob vsem revolucionarnem prepričanju in veri v prvi vrsti velika človeška preprostost, iskrenost in občutljivost. Ti dve knjigi sta dokaz, kako revolucionar, ki je namenil vse svoje življenje za srečo in svobodo ljudi, tudi v najtežavnejših trenutkih, ko se revolucionarni boj dviga k svoji največji ostrini, ohrani svoje življenje čisto, podobno življenju nepokvarjenega, neponarejenega človeka. V tej naravni preprostosti pa je vsebovana vsa veličina nekega življenja. Res je, da odlikuje pisateljico knjige Briefe aus dem Gefängnis velika kultura in sijajna intelektualna zavest, saj je bila Roza Luxemburg nedvomno ena največjih osebnosti v evropskem socialističnem gibanju. A avtor knjige Lettere del carcere Antonio Gramsci je bil ena najumnejših glav Italije po prvi svetovni vojni. Karel Kraus je bil tisti, ki je o pismih Roze Luxemburg zapisal tudi tole: »Ta pisma so takšno odkritje človečnosti, da bi jih bilo treba uvrstiti z obrazložitvijo v vse šolske čitanke.« Tudi Gramscijeva Pisma iz ječe je sodobna italijanska kritika ocenila kot veliko dejanje v italijanski duhovni kulturi. In lahko trdimo, da velja tudi za Gramscija tisto, kar je Karel Kraus ugotovil za pisma Roze Luxemburg. Človečnost revolucionarja je osvojila kritika in bralca. Mislim, da sta v tem vzgled in vrednost, ki ju ne kaže zanemarjati, zlasti ne tedaj, ko hoče nekdo upodobiti revolucionarja, njegovo življenje in boj. Menda mi ni treba posebej poudarjati, da nihče ne zahteva, da bi oba Potrčeva glavna junaka morala imeti take duhovne kvalitete in osebne dimenzije, kakršne so odlikovale Roza Luxemburg in Antonia Gramscija. Njuna Pisma iz ječe sem v kritiki Potrčeve kronike Zločin omenil samo zato, ker so prepričljiv dokaz ohranitve človečnosti in osebne intimnosti v življenju revolucionarja. Prav to pa manjka v največji meri v Potrčevi kroniki Zločin. Pravi revolucionar nikdar ne postane nezaveden delček mehanizma revolucije, marveč ostane človek v najboljšem in najbolj vzvišenem smislu te besede, zlasti če veruje, da ni človek zaradi revolucije, marveč revolucija zaradi človeka.

Bojan Štih